

میل گنبد، بلندترین برج تمام آجری جهان

در ایران باستان، برای راهنمایی مسافران در کنار راه‌ها و جاده‌ها، ساختمان‌های برج‌مانندی می‌ساختند که به آن‌ها میل یا منار می‌گفتند. میل یا منار در لغت به معنای محل نور و جای آتش است. این برج‌ها که علاوه بر کنار مسیرها در شهرها هم به منظور نشان دادن مکان اصلی بافت شهری ساخته می‌شده‌اند، معمولا بنایی مستقل با تزیینات بسیار ساده بودند.

کارکرد این برج‌ها به این شکل بوده است که در قسمت تاج آن‌ها آتش روشن می‌کردند تا در شب‌های تاریک یا روزهای مه‌گرفته، راه و مقصد تشخیص داده شود. البته کارکردهای دیگری نیز برای این برج‌ها نقل شده است. برای پیام‌رسانی به مناطق دورتر با استفاده از پرتوهای نور از آتش موجود در این برج‌ها استفاده می‌کردند.

در حکومت ساسانی، این برج‌ها نوعی آتش‌گاه محسوب می‌شده‌اند و مسئولیت نگهداری آتش در آن‌ها بر عهده‌ی موبدان بوده است. این برج‌ها با توجه به ارتفاع و شکل هندسی ساختنشان، کاربردهای نجومی نیز داشته‌اند. ساخت این برج‌های راهنما که در قدیم به آن‌ها چراغ‌دان و چراغ‌پایه نیز می‌گفتند، از دوران پیش از اسلام مرسوم بوده اما در سده‌های چهارم تا ششم هجری قمری ساخت این بناها بسیار رونق داشته است.

در ایران نزدیک به سی میل باقی مانده است که بیشتر آن‌ها متعلق به همین دوران است. قدیمی‌ترین میل راهنما، میل اژدها است که در غرب نورآباد ممسنی واقع شده و متعلق به دوره‌ی اشکانیان است. این میل، برجی هفت متری دارد که بر فراز آن آتش‌دانی سنگی قرار داده شده است.

ساختمان میل، از پنج بخش اصلی تشکیل شده است؛ پایه یا سکو، ساقه، سرپوش، راس و پلکان. بدنه‌ی اصلی برج که معمولا مربعی‌شکل یا مدور است و به آن ساقه می‌گویند، روی پلانی مربع‌شکل یا چندپهلوی قرار می‌گیرد که پایه یا سکو نام دارد. این پایه‌ها با توجه به ارتفاع زیاد برج‌ها و مساحت کم قاعده‌ی آن‌ها، نقش بسیار مهمی در مقاومت میل‌ها داشته‌اند و به همین جهت در ساخت آن‌ها بسیار دقت می‌شده است. اصلی‌ترین بخش هر میل که در واقع محل روشن کردن آتش و نگهداری آن بوده و بسته به شکل ساقه‌ی میل، مربع، دایره یا هشت‌گوش ساخته می‌شده است، راس نام دارد. راس‌ها معمولا دارای یک یا چند روزنه بوده‌اند که نور آتش از آن‌ها خارج می‌شده است. سقف راس که در واقع سایبانی بوده که به منظور محافظت از آتش ساخته می‌شده و اشکال مختلفی نیز داشته است، سرپوش نام دارد.

برای تردد کسانی که عهده‌دار نگهداری آتش بوده‌اند، هر میل دارای پلکانی بوده است که به‌وسیله‌ی یک درب به بیرون راه دارد. این درب‌ها به دلایل امنیتی فاصله‌ی نسبتا زیادی تا سطح زمین داشته‌اند تا ورود به میل‌ها کار آسانی نباشد. میل‌ها اکثرا یک پلکان داشته‌اند که برای بالارفتن و پایین آمدن از آن استفاده می‌شده است اما برخی از میل‌ها مانند منارگار اصفهان، دو پلکان مارپیچ و کاملا مجزا داشته‌اند. یکی از این میل‌ها که قطعا شاخص‌ترین آن‌ها نیز هست میل گنبد کاووس است که در شهر گنبدکاووس استان گلستان قرار دارد.

میل گنبد که بلندترین برج تمام آجری جهان است جزو ابنیه‌ی تاریخی مربوط به سده‌ی چهارم هجری است. این برج در زمان پادشاهی شمس‌المعالی، قابوس ابن وشمگیر از پادشاهان آل زیار ساخته شده است. بر اساس کتیبه‌ی آجری موجود در بنا که به خط کوفی نگاشته شده و گرداگرد برج نصب شده است، این برج در سال ۳۹۷ هجری قمری (۳۷۵ هجری شمسی) و بنا به دستور قابوس ابن وشمگیر بنا شده است. اگر چه معماری ایران دارای سبک‌های مختلفی همچون معماری اروپایی نمی‌باشد و تنها

دارای یک سبک و آن هم معماری ایران بوده، ولی بر طبق دسته‌بندی سبکی معماری ایران از دیدگاه مرحوم پیرنیا این بنا یکی از اولین ساختمان‌هایی است که مرز بین شیوهی معماری خراسانی و رازی محسوب می‌شود و در واقع، مربوط به اوایل دورهی شیوهی معماری رازی است. ساختمان این بنا تماما از آجر و ملات ساروج ساخته شده است. یکی از بارزترین ویژگی‌های شیوهی معماری رازی، استفاده از آجر با بهترین کیفیت ممکن است.

محل فعلی قرار گرفتن این برج، یعنی شهر گنبدکاووس در زمان ساخت برج، حومه‌ی شهر جرجان (گرگان) کهن، پایتخت حکومت آل زیار بوده است. پایه‌ی میل گنبد، بنایی است با ارتفاع ۱۵ متر که با همان مصالح به کار رفته در برج ساخته شده و داخل آن به شکل سرداب طراحی شده است. البته امروزه جز قسمتی از پاکار طاق این سرداب، تمامی قسمت‌های کف آن به دلیل کاوش‌های فراوان جویندگان گنج‌های باستانی، تخریب شده است. این پایه در میان یک تپه‌ی خاکی قرار دارد و فقط دو متر از ارتفاع آن خارج از سطح این تپه است و ارتفاع میل گنبد با احتساب ارتفاع پایه‌اش در حدود ۷۰ متر است که ۱۸ متر از این ارتفاع متعلق به سرپوش میل است که به شکل گنبدی مخروطی ساخته شده است.

این گنبد مخروطی که شیب تندی دارد، دو پوسته است؛ گنبد درونی مانند گنبد‌های خاکی به شکل نیم تخم‌مرغی و با آجر معمولی و پوسته‌ی بیرونی با آجرهای ویژه‌ی کفشی (پخته شده‌ی قرمز رنگ دنباله‌دار) ساخته شده است. روزنه‌ی رأس این میل در قسمت شرقی آن است و میل گنبد همین یک روزنه را دارد. ساقه‌ی این میل مدور است و از ویژگی‌های منحصر به فرد آن، پشت‌بند‌های مثلثی شکل آن است. این پشت‌بند‌های ده‌گانه که به فواصل مساوی از یکدیگر قرار دارند از پای‌بست بنا شروع شده و به قسمت زیرین گنبد ختم می‌شوند.

در ضلع جنوبی این میل، درب ورودی آن قرار دارد. سردر این درب، طاق نیم‌گردی است که مقرنس‌کاری شده است. محققان معماری این طاق را از نخستین نمونه‌های مقرنس‌کاری می‌دانند.

دو کتیبه به خط کوفی، کمر بندوار، بدنه‌ی بنا را تزیین کرده است که یک سوی آن در ۸ متری پای آن و دیگری بالا در زیر گنبد مخروطی قرار دارد. این کتیبه‌ها ساده و آجری، برجسته و خوانا هستند و دورتادور آن‌ها، قاب مستطیل‌شکلی از آجر قرار دارد.

متن کامل کتیبه‌ها

بسم الله الرحمن الرحيم

هذا القصر العالی

الامیر شمس المعالی

الامیر ابن الامیر

قابوس بن وشمگیر

امر ببناؤه فی حیاته

سنة سبع و تسعين

و ثلثمائة قمرية
و سنة خمس و سبعين
و ثلثمائة شمسية
ترجمه

به نام خداوند بخشنده مهربان
این است کاخ باشکوه
امیر شمس معالی
امیر پسر امیر
کاووس فرزند وُشمگیر
فرمان داد به ساخت آن در دوران زندگی‌اش
سال سیصد و نود
و هفت هجری قمری
و سال سیصد و هفتاد
و پنج خورشیدی
میل گنبد

در مورد کاربری حقیقی این برج، بین مورخان و محققان اختلاف نظرهایی وجود دارد. برخی از صاحب‌نظران این عرصه این برج را بنای آرامگاهی می‌دانند و معتقد هستند که سرداب درون تپه محل دفن قابوس بوده است که بنا به دستور وی و به همین منظور ساخته شده است. این دسته از مورخان به مصنوعی بودن تپه استناد می‌کنند چون در اکتشافات درون تپه، تا عمق مورد حفاری، زیرسازی آجری وجود داشته است. تایید یا رد این نظریه، راهکار باستان‌شناسی ندارد چون در کاوش‌های این بنا بقایای هیچ جسدی پیدا نشده است. برخی از مورخان به شخصیت ادبی و علمی قابوس و مراوداتش با عالمان زمان خود به ویژه منجمان استناد می‌کنند. قابوس به کیاکوشکار گیلانی که از منجمان برجسته‌ی آن زمان بوده است دستور ساخت رصدخانه‌ای را در پایتخت داده است. در منابع تاریخی به ساخت این رصدخانه اشاره شده است اما در مورد مکان ساخت آن گزارشی وجود ندارد. طبق نظر این دسته از مورخان، برج گنبد، همان رصدخانه است.

نکته‌ی حائز اهمیت درباره‌ی کاربری این برج آن است که میل بودن آن با پذیرش هیچ یک از دو فرضیه‌ی موجود منافاتی ندارد. گرچه از حیث ساختار، برج گنبد با بسیاری از میل‌ها نیز متفاوت است و هنوز علت ساخت آن به درستی مشخص نیست. فارغ از بحث‌های تاریخی پیرامون برج گنبد، آن چیزی که موجب امتیاز این بنای تاریخی شده است سازه‌ی بی‌نقص آن است که این برج را در زمره‌ی بهترین آثار مهندسی تاریخ بشر قرار داده است. این امتیاز در یک نظرسنجی بین‌المللی که بین معماران مشهور جهان برگزار شده به برج گنبد داده شده است. برجی که فقط از آجر ساخته شده و هیچ گونه

استوارکننده‌ای ندارد و در طول عمر بیش از هزار ساله‌اش حتی با تحمل دو زمین‌لرزه‌ی شدیدتر از ۶ ریشتر، همچنان استوار و پایرجا است.

این برج در طی عمر خود سه بار تعمیر و مرمت شده است. آخرین بار نیز در سال ۱۳۴۹ تعمیر اساسی آن انجام شد تا این شاهکار معماری حفظ شود و مصون بماند. در هنگام ساخت این بنا، به دلیل نبودن امکانات و تکنولوژی پیشرفته به جای چوب‌بست از کوبه و متراکم کردن خاک به دور نما به شکل ماریچ و پله‌ای، تا انتهای آن استفاده شده است که بعد از اتمام بنا خاک‌ها را به صورت تپه در اطراف بنا پخش کرده‌اند.

برج قابوس طی هزار سال عمر خود، همواره در معرض حوادث و خطرات گوناگون قرار داشته است. عوامل طبیعی مانند باد، باران، آفتاب و... نتوانسته صدمه‌ی چندانی به ظاهر بنا وارد کند، تنها تابش آفتاب سوزان، رنگ سرخ آجرهای بنا را به رنگ برنزی تبدیل کرده و باران موجب فرسایش در برخی نقاط آن شده است.

اکنون پس از چند مرحله تعمیر و مرمت انجام گرفته روی برج قابوس، این بنای بی‌نظیر، با شکوه و ابهت خود چشم بینندگان را خیره کرده است. محوطه‌ی اطراف بنای برج قابوس نیز به عنوان باغ ملی (پارک قابوس)، در شمال شهر (خیابان امام خمینی شمالی) جای گرفته است. اخیراً عملیات زیباسازی و چمن‌کاری تپه‌ی مصنوعی، درخت‌کاری و سنگ‌فرش محوطه و اقدامات دیگر به منظور هر چه بهتر و زیباتر کردن این مکان دیدنی، انجام شده است.

میل‌گنبد که در تاریخ ۱۵ دی ماه سال ۱۳۱۰ و به شماره‌ی ۸۶ در میان آثار ملی ایران به ثبت رسیده بود، پس از سال‌ها در همایش سی‌وششم یونسکو، در زمره‌ی میراث جهانی یونسکو نیز ثبت شد.

